

Prof. dr. Azem KOŽAR, emeritus

Društvo historičara Tuzla

ZNAČAJ DOBARA KULTURNO-HISTORIJSKOG NASLIJEĐA ZA NAUČNA ISTRAŽIVANJA O RATNIM ZBIVANJIMA U BOSNI I HERCEGOVINI (1992-1995)

Apstrakt: *U radu se prioritarno govori o značaju dobara kulturno-historijskog naslijeđa kao izvora saznanja za svako naučno istraživanje – pod kojima se najčešće isuviše pojednostavljujuće podvode dominantno historiografska istraživanja. Ovoj vrsti izvora na kojima se temelji historijska istina, nije posvećena odgovarajuća pažnja u toku i nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu. Takva necivilizacijska ponašanja (organa vasti svih vrsta i nivoa, institucija kulture i nauke, političkih centara moći i dr.) suprotna su ne samo odredbama međunarodnog, već i fragmentarnog bosanskohercegovačkog zakonodavstva. Za naučnu interpretaciju uzroka i motiva rata u Bosni i Hercegovini (1992-1995) oficijelni dokumenti civilnih i vojnih struktura vlasti direktno ili indirektno involviranih u ratna zbivanja, pri čemu su počinjenji brojni ratni zločini i zločin genocida, su temeljni izvori za historijsku elaboraciju višestoljetne hegemonističke i agresivne velikosrpske politike prema Bosni i Hercegovini, posebno prema Bošnjacima kao najbrojnijem autohtonom narodu. Od ogromnog su značaja i svi drugi izvori saznanja: svjedočenja učesnika događaja, masovne grobnice žrtava, foto i video zapisi pojedinaca, priznanja počinilaca zločina, ratna štampa, video i pisani zapisi o enormnim stradanjima dobara kulturo-historijskog naslijeđa – posebno onih probosanske i bošnjačke provenijencije, kao i sve druge vrste dokaza koji su samo djelimično sačuvani i dijelom pohranjeni u institucijama kulture i nauke. U ovom radu se ukazuje na neophodnost zaštite, prikupljanja, čuvanja i korištenja svih izvora saznanja o ratnim zbivanjima, posebno o počinjenim ratnim zločinima, kao prvorazrednoj obavezi države Bosne i Hercegovine i svih njenih administrativnih nivoa vlasti,*

akademske zajednice te institucija kulture i nauke, odnosno svakog njenog lojalnog građanina, jer je to, između ostaloga, njihova civilizacijska dužnost i obaveza.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, Srbi, Hrvati, srpska vojska, velikosrpska politika, međunarodna zajednica, ratni zločin, zločin genocida, kulturna dobra, kulturno-historijsko naslijeđe, dokumenti, izvori historijskog saznanja, naučna interpretacija dobara kulturno-historijskog naslijeđa kao izvora saznanja.*

UVODNE NAPOMENE

Za pravilnu interpretaciju svakog historijskog događaja od presudnog je značaja postojanje primarnih historijskih izvora svih vrsta i svih sudionika događaja kao segmenta određenog historijskog procesa.¹ Upravo zbog toga su dijametralno suprotna nastojanja protagonista događaja da ostave što manje tragova (izvora) o svojim postupcima, kako bi izbjegli sopstvenu odgovornost, i/ili stvorili mogućnost za drugačijom uglavnom pogrešnom (nenaučnom) interpretacijom. Kada se na događaje gleda sa aspekta strana u konfliktu, onda je sasvim evidentno da je u pravilu žrtvi (stradalniku) uvijek u interesu da se spozna cjelovita istina o događaju, dok je počiniocu (egzekutoru ili saučesniku) zločina uvijek interes da se utru svi tragovi o tome i tako zločin zataška ili bar marginalizira.

Kada se radi o ratnim zbivanjima na području Bosne i Hercegovine u periodu 1992-1995., osim naznačenih, dodatno su, i u mnogo čemu za cjelovitu zaštitu izvora historijskog saznanja presudni politički – kratkoročni i dugoročni interesi, unutar i izvan Bosne i Hercegovine, koji su uticali na uzroke, tok i posljedice ratnih zbivanja, a kojih je bilo veoma mnogo, što je bez sumnje veoma važna i veoma složena tema za historijsko istraživanje.²

¹ Primarnim izvorima saznanja historijska nauka između ostalog smatra pisane izvore koji direktno govore o predmetu istraživanja. Oni se, prema saznajnoj vrijednosti, dijele na ostatke (tj. izvori koji su ostali kao rezultat događaja o kojem govore: arhivska, muzejska i druga službena dokumentacija), i tradiciju (izvori koji su nastali da bi bili historijski izvor: svjedočenja učesnika i očevidaca, video i fono zapisi, fotografije, novinski izvještaji, memoari, dnevnici, autobiografije i sl.). Branislav Đurđev, *Esej o istorijskim izvorima, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XII, Sarajevo, 1982, str. 7-48.

² O karakteru rata u Bosni i Hercegovini 1992.-1995. vidi: Safet Halilović, *Restitucija bosanske državnosti (izbor priloga i dokumenata)*, Zenica, 1993; Dušan Bilandžić, „Tito je još 1962. predvidio raspad Jugoslavije“, *Slobodni tjednik*, 5. 09. i 20. 11. 1992; Smail Čekić, *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima*, Sarajevo 1994; Omer Ibrahimagić, *Bosna je odbranjena ali nije oslobođena*, Sarajevo, 2004; Isti, *Bosna i Bošnjaci između agresije i mira*, Sarajevo, 1998; Norman Cigar, *Genocid u Bosni, politika «etničkog čišćenja»*, Sarajevo, 1998; Nijaz Mašić,

Imajući u vidu ove naznake, kao i međunarodne konvencije o ljudskim pravima, o ratnim zločinima i zločinu genocida, o zaštiti dobara kulturno-historijskog naslijeđa i druge, čini se posebno važnim ukazati na pitanje stanja kulturno-historijskog naslijeđa kao dokumentacione osnove svih ratnih zbivanja, pa otuda i ratnog zločina i zločina genocida koji su se zbili u vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu. Ovdje se radi o institucionalnoj organiziranosti i o obavezi države (svih nivoa vlasti) da ustroje na cijelom svom prostoru institucije, tj. osiguraju mehanizme da se sva dobra kulturno-historijskog naslijeđa, a posebno ona ratne provenijencije, sačuvaju i zaštite, između ostalog i zato što je te obaveze Bosna i Hercegovina preuzela pred međunarodnom zajednicom prijemom u Ujedinjene nacije, uključujući i prijem u UNESCO. Te obaveze stajale su i stoje i pred svim drugim zemljama učesnicama ratnog konflikta u Bosni i Hercegovini i okruženju.

Cjelovite odgovore na ova pitanja ne može dati samo jedna nauka, pa makar to bila i historija, koja je po predmetu izučavanja najpozvanija, već više njih: pravna nauka, sociologija, psihologija, medicinske nauke i sl., jer koliko se to na osnovu dostupnih izvora može zaključiti, brojnim ratnim zločinima uključujući i zločin genocida, nije bio samo cilj da se fizički likvidiraju Bošnjaci Srebrenice i/ili fizički prognaju sa tog i drugih prostora, već i da se to učini na krajnje sadistički način – umjesto jednog metka da se žrtva upuca rafalima iz automatskog oružja, da se žrtva prije likvidiranja stravično muči itd.³ Te postupke treba da naučno objasne: psihologija, psihijatrija i druge medicinske discipline. Upravo zbog toga, zbog potrebe za multidisciplinarnim naučnim pristupom pitanjima ratnih zločina i zločina genocida, neophodno je istraživanja zasnivati – posebno ona iz društvenih i humanističkih nauka, prije svega na pisanim historijskim izvorima: kako onima koje historijska nauka svrstava u sferu ostataka (tj. onih koji su nastali kao rezultat nekog službenog posla, npr.: rad ratne vlade, rad neke tvornice ratnog materijala, borbene

Srebrenica (agresija, otpor, izdaja, genocid), Sarajevo, 1999; Ivan Lovrenović, Mustafa Imamović, *Bosna i njezin narod*, Sarajevo, 1992; Grupa autora, *Ratni zločin na tuzlanskom okrugu (1992.-1995.)*, Tuzla, 1996. itd.

³ O načinu egzekucije masovnih i pojedinačnih zločina kod nesrpskim narodima (pretežno Bošnjacima) na području Podrinja i Posavine, od strane srpskih oružanih formacija postoje brojna i autorizovana svjedočenja očevidaca i stradalnika. Između ostalih, u izvaji koju je dao građanin N.N. (ime i prezime se nalazi na originalu izjave koja se čuva u Arhivu Tuzlanskog kantona) o stradanjima Bošnjaka na području općine Bratunac u toku aprila i maja 1992. godine, se navodi: « ... Tako su odveli Halilović Osmana, bivšeg načelnika SUP-a, koga su kasnije ubili, Husić Nedžiba, sina Nazifa, Mumina – šef marketa, kojeg su ubili na najsvirepiji način, Mešić Esada i njegova dva sina Atifa i Emira starih 26 i 35 godina, Gušić Šukriju koji je ubijen na svirep način. Vidio sam kako su Atifu i Emiru ekserima prikovali nekakve daske za tabane. Emiru je bila odsječena jedna ruka, nos, jedan prst na desnoj ruci, uho i izvađeno jedno oko, Esadu su odsjekli polni organ, a zatim ga zaklali, dok su Atifa udavili. Sve sam to lično vidio». (Grupa autora, *Ratni zločin na tuzlanskom okrugu*, Tuzla, 1996., 65).

aktivnosti vojnih jedinica, neke političke stranke i sl.), tako i na onima koji su nastali po bilo kom drugom osnovu (svjedočenja žrtava zločina, foto, fonogrami i drugi dokumentacioni materijal, medicinska dokumentacija, priznanja egzekutiva zločina i sl.), a sa ciljem da služe kao historijski izvor. Pri tome zločin genocida u Srebrenici, kao i druge ratne zločine, nije potrebno jedino kvantificirati, što se često čini, već ih je kudikamo značajnije kvalificirati, a to kazano historijskom leksikom znači da treba podrobno objasniti njegove uzroke i motive: je li to ta mitska historija, ili ta guslarska epska tradicija, da li je to možda neki kompleks inferiornosti (ili superiornosti) koji je kao epidemija zahvatio određene populacije, generacije, dijelove etničkih skupina itd., ili je to recidiv svega toga sublimarnog i oblikovanog u jednom krajnje destruktivnom i agresivnom ljudskom ponašanju. U ostalom, samo se pravilnom, tj. naučnom kvalifikacijom (tj. određenjem uzroka i motiva koji podstiču ljude na ratne zločine) može pravilno «dijagnosticirati» stanje, i potom primijeniti odgovarajuća «terapija», odnosno učiniti pokušaj da se u korijenu sasječe bar neki od poznatih i generirajućih uzroka i motiva. To, naravno, nikako ne znači da će se cijela populacija brzo i potpuno „izliječiti“, tj. da će se ti uzroci genocida odstraniti za sva vremena, ali ovakav pristup bar sužava prostor za nove na poznatim motivima i uzrocima zasnovane zločinačko-genocidne postupke. Pogrešno i površno „dijagnosticiranje“, kao i svjesno ili nesvjesno zataškavanje istine, nikako ne može dovesti do otklanjanja uzroka retrogradnim („kancerogenim“) pojavama, već će se ljudska stradanja, kulturna i materijalna razaranja kao prirodne posljedice nakaradnih shvatanja određenih centara vojne i političke moći konstantno povećavati.

BOSANSKOHERCEGOVAČKO HISTORIJSKO ISKUSTVO

Bosna i Hercegovina je, kao i širi južnoslovenski prostor, prije svih Hrvatska, te Srbija i Crna Gora, imala negativno historijsko iskustvo na jedinstvenoj naučnoj interpretaciji događaja i procesa koji su nastajali i razvijali se tokom 19. i 20. stoljeća. Osnovni uzrok je u dominaciji politike, tačnije politika koje su se mijenjale, nad naukom, mada ni sama historijska nauka nije bila stasala u mjeri da je mogla da skine jaram politike i ideologije.⁴ Iz tih razloga, uglavnom, nije napisana Historija jugoslovenskih naroda i narodnosti u

⁴ Nakon Drugog svjetskog rata politika i ideologija diktirali su ciljeve i zadatke historije. Elita profesionalnih revolucionara usmjeravala je i kontrolisala sve segmente naučne politike. (Azem Kožar, Neki aspekti političke indokrinacije historije i arhivistike u Bosni i Hercegovini, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Tuzla*, br. 5, Tuzla 2004., 17-22).

19. i 20. stoljeću⁵, pa ni Historija naroda Bosne i Hercegovine.⁶ Ono što je za predmet ovoga rada posebno bitno jeste da su se ti nesporazumi, posebno srpsko-hrvatski sporovi, prelamali preko interesa države Bosne i Bošnjaka kao jednog od najbitnijih njenih naroda, posebno od 1918. godine nadalje. Pošto je ovdje bitna naučno-historijska interpretacija velikosrpskih aspiracija na Bosnu i Hercegovinu, osvrnut ćemo se na stajališta historiografije o izučenosti ovog pitanja.

Naime, o stanju bosanskohercegovačke historiografije je temeljito raspravljano na naznačenom «Savjetovanju o istoriografiji Bosne i Hercegovine 1945-1982.», održanom u Sarajevu 1982. godine. Referat o stanju historiografije 1941-1945. podnio je historičar Rasim Hurem, u kojem, između ostalog, stoji: «...Naučni nivo istoriografije o narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji u Bosni i Hercegovini nije u skladu sa kvantitativnim obimom te historiografije... Treba naglasiti da nastanak i razvitak ustaškog i četničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1941-1945. godine nije izučavan. Danas ne znamo kako je u Bosni i Hercegovini teklo stvaranje organizacija (političkih, vojnih i drugih) ova dva pokreta, niti znamo do kog stepena su se ti pokreti uspjeli organizovati. Razumije se, krivulja razvitka ovih pokreta u Bosni

⁵ Prva knjiga *Istorije naroda Jugoslavije*, koja obuhvata period do kraja srednjeg vijeka, objavljena je 1952. godine, a druga, koja se odnosi na period do kraja 18. stoljeća, 1959. godine. Problemi su nastali kod obrade 19. i 20. stoljeća, a što je trebalo da bude obrađeno u četiri (po nekima u dva, odnosno tri) toma. Govoreći o poteškoćama na nastavku ovog projekta akademik Branislav Đurđev je, između ostalog rekao: « ... Posao je došao do imenovanja redakcije, pa se na tom stalo. Ali nisam spomenuo taj naučni poduhvat koji nije dospio ni do svog početka da to istaknem, iako bi bilo još te kako raspravljati o tome. Sjetio sam se jedne misli, zapravo zahtjeva koji je tada izrečen. Predsjedavajući je rekao otprilike ovako: To djelo treba da zadovolji javnost svih naroda i narodnosti u našoj zemlji. Taj iskaz me je neprijatno zbunio. Pitao sam se da li da u tom naučnom poduhvatu treba da to bude misao vodilja ili treba u tom poslu da nas rukovodi namjera da damo istorijsko djelo koje će objektivno prići istorijskoj materiji. To pitanje me danas još više zaokuplja (Diskusija Branislava Đurđeva, *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine 1945.-1982.*, Sarajevo, 1983., 124-125).

⁶ Projekat pisanja *Istorije naroda Bosne i Hercegovine* (po nekim *Istorije Bosne i Hercegovine*) pokrenut je 1968. godine. Na ovom timskom projektu angažirani su, u skladu sa užim specijalnostima, u to vrijeme najpoznatiji bosanskohercegovački historičari. Međutim, i na ovom projektu kao i na projektu «Istorija naroda Jugoslavije», pojavila su se neslaganja i polemike. U osnovi svega toga su neslaganja među političarima što se odražavalo i na neslaganje među historičarima. O razlozima zastoja u radu akademik Enver Redžić je 1982. godine između ostalog rekao: « ... Imam utisak da poslije 13 godina od početka ove inicijative da se napiše Istorija naroda Bosne i Hercegovine, osnovni problem nije bio u stvarnim naučnim mogućnostima predviđenog autorskog kolektiva – to su mahom poznati – ugledni historičari – već, prije svega, po mom osjećanju stvari, pretežno u nedostaku uvjerenja da će, kao naučna cjelina, ta istorija zadovoljiti zahtjeve svakog člana autorskog tima, kao i u nedostaku spremnosti da se svoj dio posla završi». (Diskusija Envera Redžića, *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine 1945-1982.*, Sarajevo, 1983., 156). Ipak jedan broj radova je urađen i potom objavljen u posebnom izdanju Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. (*Prilozi za istoriju, I i II*, Sarajevo, 1987.).

i Hercegovini, generalno uzeta, u osnovi je poznata, ali to poznavanje nije i naučno utemeljeno. Bez toga je teško izučavati istoriju narodnooslobodilačkog rata i revolucije u širem smislu riječi Za okupatore, ustaše i četnike vezani su terori i zločini nad narodom, koji su u Bosni i Hercegovini bili masovni. To pitanje je doticano u velikom broju radova, ali samo uzgredno i općenito Izbjegništvo Muslimana Bosne i Hercegovine iz sela u gradove, uzrokovano terorom i zločinom četnika, nije predmet ovih radova.»⁷

Tražeci uzorke takvom stanju historiografije na naznačenom savjetovanju B. Đurđev je istakao da su «ojačala nacionalistička stremljenja u historiografiji», konstatujući: «Ukoliko se u nas ispuni socijalizam nacionalizmom, dovodi se u pitanje jugoslovenska socijalistička zajednica». Govoreći o zadacima historiografije Đurđev je istakao: «Kad je riječ o odnosima među narodima, istorijska nauka mora, prije svega, biti kritična i objektivna. I najgore pukotine među narodima objektivnim naučnim objašnjenjem slivaju se u uzajamno razumjevanje. Kad ocjenjuju istorijsku ulogu svoga naroda, kritična istorijska nauka ne može dati povoda nijednom narodu da se neopravdano gordi nad drugim narodima».⁸

Ovaj skup historičara dao je značajan podstrek radikalnoj promjeni stanja na planu oslobađanja historiografije uticaja politike. Te promjene dobile su svoj izraz u «Izvedbenom projektu društvenog cilja XIII – istraživanje iz oblasti istorije», u kojem je, između ostalog, ukazano na jednostran pristup izučavanju istorije Bosne i Hercegovine 1941-1945., tj. na politička i vojna zbivanja, te da «jedan dio onoga što znamo o zbivanjima u toku rata 1941-1945. nije rezultat naučne verifikacije tih zbivanja».⁹ Međutim, do naučne obrade velikosrpske nacionalističke politike prema Bosni i Bošnjacima, kao i drugim nesrpskim narodima (Albancima, Hrvatima i dr.) do početka disolucije bivše SFRJ nije došlo. U praksi je nadvladalo stajalište političara da bi «čačkanje» po tim pitanjima moglo doprinjeti «podizanju nacionalnih tenzija». Ovakva stajališta su ostavila traga i na dokumentacionu osnovu četničkih zločina; dogodilo se da tamo gdje su stradale na hiljade nedužnih civila nije postavljeno nikakvo spomen obilježje, niti provedeno naučno istraživanje, ali su zato veoma česta obilježja o stradanjima pripadnika partizanskog pokreta, što

⁷ Rasim Hurem, „Naša istoriografija u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.“, *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine 1945-1982.*, Sarajevo, 1983., 102, 107-108. Autor u ovom radu govori o stavu katoličke crkve, o pokrštavanju Srba, o deportovanju Slovenaca, Srba, Jevreja i Roma, o zatvorima i logorima. Ovdje je dat naglasak samo na ono što je predmet ovog priloga.

⁸ B. Đurđev, *citirana diskusija* (vidi napomenu 5), 125.

⁹ *Izvedbeni projekat društvenog cilja XIII – istraživanje u oblasti historiografije*, Sarajevo, 1986., 315.

nedvosmisleno govori o ideološkom pristupu zbivanjima i dominaciji politike nad naukom.

Ipak, treba istaći da je u vrijeme postojanja SFRJ došlo do organizirane zaštite historijskih izvora, posebno onih o NOR-u i socijalističkoj revoluciji, o KPJ, radničkom pokretu i sl. Iako «štucovan» značajan broj tih izvora je i objavljen. Objavljeni su i neki dokumenti o djelovanju četničkog pokreta Draže Mihailovića.⁹ Napisana je i prva knjiga, kao zbornik dokumenata i svjedočenja, o genocidu nad Muslimanima u Drugom svjetskom ratu.¹⁰ Međutim, ovome treba dodati činjenicu da, apstrahujući sve manjkavosti u bosanskohercegovačkom društvu i nauci minule socijalističke epohe, stepen saznanja naučne istine o ratnim zbivanjima 1941-1945. i njihovim protagonistima, u tijesnoj je vezi sa stepenom sačuvanosti i dostupnosti historijskih izvora, prije svih originalnih arhivskih dokumenata. Međutim, oni su koliko se zna nekompletni, jer su mnogi stradali, veliki broj fondova iz tog perioda nalazi se izvan Bosne i Hercegovine, jedan broj se nalazi u specijalnim arhivima i nedostupan je javnosti, itd., što je sve sužavalo mogućnost naučne interpretacije ovog historijskog razdoblja. Zbog svega toga, i niza drugih okolnosti, historijska istina o zbivanjima u toku Drugog svjetskog rata je zataškavana, što je, između ostaloga, imalo uticaja na uzroke, tok i posljedice ratnih zbivanja od 1992. do 1995. godine.¹¹

ODNOS INSTITUCIJA SISTEMA PREMA KULTURNIM DOBRIMA RATNE PROVENIJENCIJE

Rukovođeno razlozima političke i ideološke prirode rukovodstvo NOP-a je još od prvih ratnih godina nastojalo da zaštiti kulturna dobra bez obzira na njihovo porijeklo (stvaraoca) i sadržaj.¹² Nakon rata donijeti su propisi o osnivanju i djelovanju više kulturnih i naučnih ustanova u federalnoj Bosni i Hercegovini, čija je organizacija i rad od sredine sedamdesetih godina u cjelosti

⁹ Ovi dokumenti su objavljeni u *Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV, knj. 1-4, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1981-1985.

¹⁰ Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945., zbornik dokumenata i svjedočenja*, Sarajevo, 1990. U uvodnim napomenama autori su istakli da je ova knjiga nastala kao dio programa Odbora za istraživanje genocida nad srpskim narodima i drugim narodima Jugoslavije u XX vijeku.

¹¹ Azem Kožar, *Historiografija i historijski izvori, Prilozi Instituta za istoriju*, br. 29, Sarajevo, 2000, 321-327.

¹² Još u toku 1942. ratni organi NOR-a su stavili pod zaštitu kulturna dobra, a februara 1945. NKOJ je donio «Odluku o zaštiti i čuvanju kulturnih spomenika i starina» («Sl. list DFJ», br. 10/45).

prešla u nadležnost organa SR Bosne i Hercegovine.¹³ Osim toga, bivša SFRJ, pa time i njene federalne jedinice, prihvatila je Hašku konvenciju iz 1954. godine i druge međunarodne konvencije o zaštiti kulturnih dobara čija su stajališta ugrađena i u odgovarajuće jugoslovenske i bosanskohercegovačke propise. Sve to potvrđuje činjenicu da je postojao određen i izgrađen sistem kulturne i naučne politike na nivou Bosne i Hercegovine, a koji je predviđao mehanizme zaštite kulturnih dobara i u vanrednim (ratnim i drugim) okolnostima.¹⁴

Međutim, u vrijeme ratnih zbivanja na području Hrvatske i posebno u vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu, taj sistem je drastično narušen od strane oružanih vojnih i paravojnih formacija sa prostora Srbije i Crne Gore (tj. Savezne Republike Jugoslavije). Kulturna dobra, propisno obilježena u skladu sa Haškom konvencijom, bila su meta artiljerijskih oruđa i oružja, ili su namjerno uništavana miniranjem, spaljivanjem, pljačkom itd. Između ostalog stradala je sarajevska Vijećnica u kojoj je bila smještena Narodna i univerzitetska biblioteka, Orjentalni institut (od zapaljive granate), te brojna druga nepokretna kulturna dobra (posebno vjerski objekti nesrpskih naroda), kao i ogromne količine arhivske, bibliotečke, muzejske i druge građe. Do danas nisu utvrđene razmjere tih stradanja. Prema nekim istraživanjima stradalo je (porušeno ili oštećeno) 8 jevrejskih, 36 pravoslavnih, 314 katoličkih i 1.686 islamskih vjerskih objekata.¹⁵ Od pokretnih kulturnih dobara istraženo je stradanje arhivske i registraturne građe koja se nalazila van arhiva, a što iznosi oko 81.000 metara dužnih (m/d) arhivske građe (u arhivima i registraturama).¹⁶ Stradanju kulturnih dobara je doprinijela neadekvatna briga nadležnih ratnih organa Bosne i Hercegovine i organa međunarodne zajednice. Jedan broj bosanskohercegovačkih institucija kulture se u toku rata ugasio, druge su funkcionirale kao regionalne – odnosno entitetske, a samo mali broj ih

¹³ Za predmet ovog rada od posebnog je značaja istaći osnivanje Instituta za istoriju radničkog pokreta Bosne i Hercegovine 1959. godine koji je 1973. godine prerastao u Institut za istoriju, potom Instituta za istoriju u Banjaluci osnovanog 1979. godine, te mreže dobro organiziranih institucija kulture: Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog naslijeđa, Narodne i univerzitetske biblioteke, Zemaljskog muzeja (koji je radio u kontinuitetu od 1888.), Muzeja revolucije (kasnije Historijski muzej), Arhiva Bosne i Hercegovine. Sve ove institucije bile su matične za mrežu odgovarajućih regionalnih institucija iz određene oblasti kulture.

¹⁴ *Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba* (poznata kao *Haška konvencija*) donijeta je u Hagu 1954. godine i čini sve do sada temeljni akt zaštite kulturnih dobara. («Dodatak Sl. listu FNRJ», br. 4, Beograd 2. 04.1956., str. 1-21). Više o zaštiti kulturnih dobara vidi: Azem Kožar, Međunarodni i nacionalni sistem zaštite kulturnih dobara u ratnim okolnostima, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Tuzla*, Tuzla, 1997, 19-35; Vladimir Brguljan, *Međunarodni sistem zaštite kulturnih i prirodnih dobara*, Beograd – Zagreb, 1985.

¹⁵ Mevlida Serdarević, Haška konvencija i njena primjena na području Bosne i Hercegovine 1992/93. godine, *Glasnik arhiva i DAR BiH*, broj 32, Sarajevo, 1993, 27-33.

¹⁶ Azem Kožar, „Ratno stradanje arhivske građe Bosne i Hercegovine“, *Sodobni arhivi*, br. 21, Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor 1999., 287-292.

je opstao (među njima Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej, Narodna i univerzitetska biblioteka i dr.), ali sa znatno reduciranom funkcijom. Sve je to bitno uticalo na fizičko stanje kulturnih dobara, kako postojećih, tako i onih koja su nastajala u radu oficijelnih organa vlasti svih vrsta i nivoa, pravnih subjekata, udruženja, nevladinih organizacija itd.

Na primjeru arhivskih ustanova to izgleda ovako:

1. U toku rata nastavile su sa radom sve arhivske ustanove, samo što je njihova djelatnost zbog ratnih dejtava uglavnom reducirana na brigu o građi u arhivima. Samo mali broj arhiva je obavljao, kako-tako, zaštitu građe na terenu. Međutim, osnivanjem Arhiva Srpske Republike (1993) i Arhiva Herceg Bosne (1994), a nakon rata i Arhiva Federacije Bosne i Hercegovine (1997) prestala je koordinirajuća uloga Arhiva BiH, jer se postojeći propisi nisu provodili već su za određene administrativne cjeline (entiteti, kantoni Brčko Distrikt BiH) donijeti novi. Koordinativnu funkciju je jedino imalo Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine.

2. Nakon okončanja rata, posebno vrednovanje ratne produkcije dokumenata (registraturne i arhivske građe i dr.) izvršeno je svega u četiri (od 14) arhivska zakona: u Federaciji BiH, te u tri kantona (Unsko-sanskom, Tuzlanskom i Sarajevskom). Naime, iako Zakon o arhivskoj građi Federacije Bosne i Hercegovine¹⁷ nije utvrdio poseban značaj ratne arhivske građe, ipak je u više podzakonskih akata ovoj građi dat poseban značaj koji se uglavnom svodi na određenje: «Iz registraturne građe nastale prije 1878. godine i one nastale 1941-1945. godine, kao i od 1992. do 1995. godine ne vrši se izdvajanje ili uništenje. Uništavanje dijelova bezvrijedne registraturne građe iz predhodnog stava ovog člana vrši se samo u nadležnom arhivu».¹⁸ Slične odredbe sadrže i arhivski zakoni u tri naznačena kantona.

Nijedan arhivski propis niti drugi propis o kulturnim dobrima sa područja entiteta Republika Srpska nije utvrdio poseban značaj građi nastaloj u periodu 1992-1995.¹⁹ Čak ni Zakon o arhivskoj građi i Arhivu Bosne i Hercegovine²⁰ nije prepoznao takvu potrebu te nije ni predvidio takvu

¹⁷ «Službene novine Federacije BiH», br. 45/02.

¹⁸ Radi se o čl. 13 „Uredbe o organizovanju i načinu vršenja arhivskih poslova u pravnim licima u Federaciji Bosne i Hercegovine“ («Službene novine Federacije BiH», br. 12/03), potom o čl. 12 „Uredbe o organizovanju i načinu vršenja arhivskih poslova u organima uprave i službama za upravu Federacije Bosne i Hercegovine“ («Službene novine Federacije BiH», br. 22/03) i dr.

¹⁹ Zoran Mačkić, *Zaštita kulturnih dobara, Zbornik propisa RS sa komentarima i objašnjenjima*, Banjaluka, 2003.

²⁰ «Službeni glasnik Bosne i Hercegovine», br. 16/01. Ipak, i pored naznačene pravne neuređenosti brige o ratnoj dokumentaciji, zaključno sa 2005. godinom u devet biosanskohercegovačkih arhiva preuzeta su 74 arhivska fonda koji se u cjelosti ili djelimično

mogućnost. Razlog ovakvom stanju je apsolutno jasan. Radi se o dominaciji političkih stajališta čiji je interes da se izbrišu tragovi o agresiji i posljedicama agresije na Bosnu i Hercegovinu, ili da se bar marginalizira težina tog razdoblja njene prošlosti, a što u krajnjem vodi zataškavanju, odnosno iskrivljanju, historijske istine. Taj odnos je bar u nekoliko drugačiji, jer je drugačiji i politički interes, u sredinama u kojima se snage odbrane i stradalnici rata (prije svih Bošnjaci, kao i pripadnici drugih naroda čije stavove artikulišu neke građanske političke opcije), imali snage i znanja da tako postupe. Sve to je još jedan dokaz koliko politika(e) utiče na kvantitet i kvalitet historijskih izvora, tj. na dokumentacionu osnovu ratnog zločina i drugih ratnih zbivanja. Zbog svega toga kulturna dobra ratne provenijencije su i dalje u stanju izražene erozije.²¹

Ni međunarodna zajednica (svjesno ili nesvjesno) nije prepoznala potpuni značaj ovog pitanja. Tek od 1993. godine počela je pokazivati interes za primjenom međunarodnih konvencija o kulturnim dobrima. Zatim je ovo pitanje veoma nedostatno uređeno Dejtonskim mirovnim ugovorom. A nakon rata ono nije ni uvjet za prijem BiH u Evropsku uniju (EU). EU je krajem 2002. godine, u Izvještaju eksperata,²² ukazala na neophodnost izrade odgovarajuće kulturne politike BiH. To je bez sumnje imalo uticaja da Bosna i Hercegovina utvrdi Strategiju kulturne politike 2008. godine, u kojoj je značajna pažnja posvećena kulturnom naslijeđu, njegovom stradanju u ratu, potrebi evidencije ratnih stradanja, potrebi donošenja odgovarajućih propisa na nivou Bosne i Hercegovine itd.²³ Međutim, zbog općeg zastoja u implementaciji Dejtonskog mirovnog sporazuma i nedostatka političkog konsenzusa u razvoju zemlje, ove i druge odredbe Strategije nisu realizirane. Sve to doprinosi marginalizaciji i improvizaciji pitanja koja doprinose organiziranoj i institucionaliziranoj brizi o kulturnim dobrima, tj. o dokumentacionoj osnovi rata, pa i o ratnim zločinima i zločinu genocida u Srebrenici. Time se otežava, pa i onemogućava,

odnose na ratno razdoblje, ukupne količine od 724 metra dužna arhivske građe, što čini samo neznatan procenat ukupne ratne produkcije. Sasvim drugačije je iskustvo susjedne Hrvatske koja je osnovala posebnu ustanovu za pitanja ratne dokumentacije.

²¹ Bosna i Hercegovina je tek 2008. godine donijela *Strategiju razvoja kulturne politike* (objavljenu u „Službenom glasniku BiH“, broj 93 od 18. 11. 2008.).

²² Ekspertni izvještaj: *Kulturna politika u Bosni i Hercegovini, od 10. septembra 2002. godine*. Između ostalog u izvještaju na str. 7 stoji: «Razvoj naslijeđa: Da li su pravni propisi za zaštitu spomenika i kulturnog naslijeđa odgovarajući i kakva je njihova primjena? Da li se poštuju međunarodne konvencije? Da li postoje sistemi stimulacije javnog i privatnog finansiranja naslijeđa?» Ova pitanja su našla svoje mjesto u nekoliko godina kasnije usvojenoj Strategiji kulturne politike BiH..

²³ Strategija je objavljena u „SL. glasniku BiH“, broj 93 od 18. 11. 2008. Više o tome vidi: Azem Kožar, Mjesto i uloga arhivske djelatnosti u okvirima nove kulturne politike Bosne i Hercegovine, *Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, broj 39, Sarajevo, 2009., 126–137.

sveobuhvatna naučna spoznaja ove etape bosanskohercegovačke prošlosti. Jer, umjesto stručnog i naučnog pristupa rješenju jednog od, sa aspekta budućnosti BiH, najkrupnijeg naučnog i kulturnog pitanja, usmjerava se njegovo rješavanje na bazi izjava neukih novinara u mas medijima, političara - ljudi niskog nivoa znanja i sumnjivog ponašanja, pisati historiju ratnih događanja, a da istovremeno nedostaju naredbe komandanata, odluke vojnih i državnih ratnih organa i sve drugo što je kulturno dobro i historijski izvor prve ruke. Zbog svega toga neophodno je da institucije kulture i nauke u Bosni i Hercegovini postave svoje imperativne pred bosanskohercegovačko društvo i pred međunarodnu zajednicu, a sve u duhu primjene međunarodnih konvencija i na njima zasnovanih civilizacijskih normi i standarda ponašanja u ovim oblastima.

Umjesto cjelovitog, neka palijativna rješenja, zaštite dobara kulturno-historijskog naslijeđa ratne provenijencije su u toku realizacije. Između ostaloga, to je „Memorijalni centar u Potočarima“, koji predstavlja pokušaj intitucionalne brige o dokumentaciji (i drugim dokazima) ratnog zločina i zločina genocida počinjenog nad Bošnjacima Srebrenice i Podrinja. Ovo posebno i zbog toga što se isti nalazi u sklopu Spomen obilježja žrtvama genocida iz jula 1995. godine (spomenik, mezarje i dr.). Međutim, i pored toga, skloni smo stajalištu da na nivou države Bosne i Hercegovine treba postojati posebna institucija tipa dokumentacionog centra, u okviru koje bi se obavljali i stručni (arhivski, muzejski i drugi) poslovi, a istovremeno i naučnoistraživački poslovi koje za sada, koliko se zna, jedino naučno utemeljeno obavlja Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, i to ponajviše sa historijskog aspekta.

DOKUMENTACIJA MEĐUNARODNOG KRIVIČNOG SUDA U HAAGU

Međunarodna zajednica je aktivni sudionik procesa disolucije SFR Jugoslavije koji su intenzivirani od početka 1991. godine. Kada se razbuktao ratni disolutivni konflikt Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda (UN) je rezolucijom broj 808 od 22.2.1993. odlučilo sa sankcioniše stanje formiranjem međunarodnog suda za sprovođenje istrage protiv osoba koje su odgovorne za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava izvršenih na području eks Jugoslavije od početka 1991. godine. Rezolucijom 827 Vijeće sigurnosti je donijelo odluku da se formira „Međunarodni krivični sud za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava na području bivše Jugoslavije“ (dalje:

Međunarodni krivični sud),²⁴ počev od 1.1.1991. godine pa do „datuma koji će odrediti Vijeće sigurnosti po uspostavi mira“. Provođenje postupka procedure i izvođenja dokaza, pitanja nadležnosti, organizacije i funkcioniranja Suda, istragu i postupak prije suđenja, suđenje, obezbjeđenje prava na odbranu, izvršenje presude i dr. uređena su Statutom i Pravilima Suda.²⁵

Statutom Suda predviđene su četiri kategorije zločina, među kojima su ratni zločin i zločin genocida. Jurisdikcija Suda se odnosi samo na fizička (civilna i vojna) lica, dok su političke stranke i svi drugi pravni subjekti izvan toga. Sud se sastoji iz tri sudska vijeća (tj. tri sudska odjeljenja), od kojih su dva prvostepena, a treće je apelaciono. Prva optužnica je podignuta 1995. godine. Od tada su donijete brojne presude za počinioce ratnih zločina, pa i za zločin genocida u Srebrenici jula 1995. godine. Jedan broj suđenja se odvija pred pravosudnim organima Hrvatske, Srbije, te Bosne i Hercegovine. Ipak, mnoga suđenja su u toku ili se za njih vrše odgovarajuće pravosudne pripreme. Predviđeno je da kada god da Sud okonča svoje djelovanje u Hagu, da se suđenja nastave na Odjelu Suda za ratne zločine pri Sudu Bosne i Hercegovine u Sarajevu.²⁶

Za predmet ovoga rada je od posebnog značaja struktura arhivskog fonda Suda i pitanje sudbine njegove dokumentacije po okončanju rada. Sudeći prema nadležnostima i organizaciji rada, u Sudu se u osnovi nalaze dvije vrste dokumenata: dokumenta koja nastaju u okviru rada organa Suda (dva sudska vijeća, apelacionog vijeća, tužioca i Sekretarijata) i dokumenta koja su na osnovu konvencija, Statuta i Pravila o radu Suda, preuzeta kao dokaz iz zemalja bivše Jugoslavije, ili od strane ad hoc međunarodnih komisija formiranih za istraživanje nekih pitanja od značaja za rješavanje ratnog konflikta. Tu spada i dokumentacija optužbe, odbrane, svjedoka, žrtava i stradalnika i sl., tj. sve ono što je nastalo u toku obavljanja djelatnosti Suda. Karakteristični su ekspertske izvještaji koje su sačinjavali ekspertske timovi: npr. eksperti za kulturno naslijeđe, ekspertske timovi historičara i dr.¹⁴²⁷

Nesporno je da je arhivska građa Suda vrlo značajna za historiografska i druga istraživanja ratne disolucije bivše Jugoslavije pri čemu su počinjeni brojni ratni zločini i zločin genocida. Osim toga građa Suda je veoma specifična, a značajan dio je povjerljive prirode, tako da se zbog svega toga mora posebna

²⁴ THE INTERNATIONAL CRIMINAL FOR THE FORMER YUGOSLAVIA (ICTRY).

²⁵ *Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1995., 10–12.

²⁶ Smail Čekić, *Haški tribunal*, Sarajevo, 1996., 6–8.

²⁷ Stjepan Matković, Uvodnik: Povijesničari na Haškom sudu za bivšu Jugoslaviju u potrazi za povijesnom istinom, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 2004., 5–7. Historičari su najčešće pozivani kao svjedoci na Sudu, jer se mislilo da oni svojim znanjem mogu objasniti historijski kontekst sukoba, što je za njih bio veliki profesionalni izazov.

pažnja posvetiti njenoj zaštiti, čuvanju i korištenju. Zbog toga se daljoj sudbini ove građe, po okončanju rada Suda, mora pokloniti posebna pažnja. Prve medijske vijesti o zatvaranju Suda u Hagu, izazvale su različite i suprotstavljene reakcije političkih elita u zemljama eks Jugoslavije: jedni su tražili da se arhiva Suda prenese u Zagreb, drugi u Beograd, treći u Sarajevo (gdje Sud nastavlja sa radom), odnosno na neku neutralnu lokaciju: u Hagu – gdje je i nastala, ili u nekoj evropskoj zemlji (pominjana je Mađarska, Austrija i dr.). Arhivsku struku i nauku niko nije ni konsultirao. Ipak, ovom pitanju je posvećen poseban arhivistički članak,²⁸ u kojem je konstatirana arhivistička opravdanost da se formira poseban Arhiv Suda pri UN-u kao osnivaču, te da bi najpovoljnija njegova lokacija, uslijed još uvijek nezaliječenih ratnih rana na prostorima eks Jugoslavije, bila upravo Hag kao mjesto njenog nastanka. Time bi se osigurala zaštita ovog arhivskog fonda, njegovo čuvanje, arhivističko sređivanje i obrada, a što prethodi svim oblicima i mogućnostima korišćenja – pa i u naučno-istraživačke svrhe, a istovremeno bi njegovo finansiranje bilo znatno izvjesnije i sigurnije (iz sredstava UN-a), što je također važan uvjet za njegov rad i funkciju. Ovakvim rješenjem bi dokumentaciona osnova ratnih zločina i zločina genocida nad Bošnjacima Srebrenice bila dobrim dijelom trajno osigurana.

ZAKLJUČAK

U toku i nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu, ne samo da se ne primjenjuju odredbe međunarodnih konvencija o zaštiti kulturnih dobara, već se one krše na najgrublji način. Organi dejtonske Bosne i Hercegovine nisu ni prepoznali značaj ovog pitanja, bez čijeg se pravilnog i sveobuhvatnog rješenja ne može valjano uspostaviti ni zaštita dobara kulturno-historijskog naslijeđa kao dokumentacione osnove o počinjenim ratnim zločinima i zločinu genocida nad Bošnjacima Srebrenice i Podrinja jula 1995. godine.

Međunarodna zajednica bi morala obavezati institucije sistema Bosne i Hercegovine da donesu kompatibilne nacionalne propise o zaštiti kulturnih dobara koja svjedoče o uzrocima disolutivnog rata, o brojnim ratnim zločinima, među kojima i o zločinu genocida nada Bošnjacima Srebrenice. Na tom planu bi, u duhu provođenja *Kulturne strategije Bosne i Hercegovine*, morala djelovati kulturna, naučna i šira javnost Bosne i Hercegovine, sve sa ciljem da se naučna istina što prije i što objektivnije spozna. Ostrvska nastojanja pojedinih kulturnih djelatnosti, kakva je arhivska, bez jedinstvenog makro sistema na

²⁸ Azem Kožar, Arhivistički aspekti osnivanja Arhiva Međunarodnog suda pravde u Hagu, *Atlanti, Časopis za savremenu arhivsku teoriju i praksu*, Međunarodni institut arhivskih znanosti Trst/Maribor, broj 21, Trst, 2011., 187–196.

nivou države, ne može dati odgovarajuće rezultate i osigurati cjelovitu zaštitu kulturno-historijskog naslijeđa, kao dokumentacione osnove o ratnim zbivanjima od 1992. do 1995. godine. Ni ostrvski naučnoistraživački rad, kakav je onaj Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, ne osigurava sveobuhvatan pristup ovoj složenoj problematici. Ni Memorijalni centar u Potočarima, koji je sa dokumentacionog aspekta važan i neophodan (kao neka vrsta Muzeja holokausta u Vašingtonu), ne može biti dovoljan da zamijeni jednu kompleksnu kulturno-naučnu instituciju državnog ranga i značaja - kakav je npr. Centar za dokumentaciju domovinskog rata u susjednoj Republici Hrvatskoj.

S obzirom da, između ostaloga, zbog političkih neslaganja o karakteru rata 1992-1995. u Bosni i Hercegovini, nije moguće u dogledno vrijeme očekivati brza i sveobuhvatna rješenja na stvaranju odgovarajuće dokumentacione osnove o tome, od velikog značaja za dalja istraživanja ratnih zbivanja bilo bi pravilno postupanje sa arhivskom građom Suda u Haagu, koji bi morao ostati pod okriljem UN-a kao posebna kulturno-naučna institucija, bezbjedna i jednako dostupna svim istraživačima i drugim korisnicima. Opredjeljenje osnivača Suda, kao stvaraoca i imaoca te građe, u novije vrijeme je uglavnom usmjereno u tom pravcu, ostaje da se vidi kako će isto biti i realizirano.

KORIŠTENI IZVORI I LITERATURA

Izvori:

- Dedijer Vladimir, Miletić Antun, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945, Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Sarajevo, 1990.
- *Dodatak Službenom listu FNRJ, br. 4, 2. 04. 1956, 1-21.*
- Grupa autora, *Ratni zločin na tuzlanskom okrugu (1992-1995)*, Tuzla, 1996.
- *Izvedbeni projekat Društvenog cilja XIII – istraživanje u oblasti istorije*, Sarajevo, 1986.
- *Kulturna politika u Bosni i Hercegovini (ekspertni izvještaj od 10. septembra 2002.)*,
- *Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1995.
- *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, br. 16/01,*
- *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, br. 93/08.*
- *Službeni list DFJ, br. 10/45,*
- *Službene novine Federacije BiH, br. 45/02,*
- *Službene novine Federacije BiH, br. 12/03,*
- *Službene novine Federacije BiH, br. 22/03,*
- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knj. 1-4, Beograd, 1981-1985.*

Literatura:

- Brguljan Vladimir, *Međunarodni sistem zaštite kulturnih i prirodnih dobara*, Beograd-Zagreb, 1985.
- Cigar Norman, *Genocid u Bosni, politika „etničkog čišćenja“*, Sarajevo, 1998.
- Čekić Smail, *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima*, Sarajevo, 1904.
- Čekić Smail, *Haški tribunal*, Sarajevo, 1996.
- Đurđev Branislav, „Esej o istorijskim izvorima“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XII*, Sarajevo, 1982, 7-48.
- Halilović Safet, *Restitucija bosanske državnosti (izbor priloga i dokumenata)*, Zenica, 1993.
- Hurem Rasim, „Naša istoriografija u Bosni i Hercegovini 1941-1945“, *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine 1945-1982*, Sarajevo, 1983, 85-114.
- Ibrahimović Omer, *Bosna i Bošnjaci između agresije i mira*, Sarajevo, 1998.
- Ibrahimović Omer, *Bosna je odbranjena ali nije oslobođena*, Sarajevo, 2004.
- Kožar Azem, „Međunarodni i nacionalni sistem zaštite kulturnih dobara u ratnim okolnostima“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Tuzla*, Tuzla, 1997, 13-36.
- Kožar Azem, „Ratno stradanje arhivske građe Bosne i Hercegovine“, *Sodobni arhivi*, br. 21, Maribor, 1999, 192-198.
- Kožar Azem, „Historiografija i historijski izvori“, *Prilozi Instituta za istoriju*, br. 29, Sarajevo, 2000, 321-327.
- Kožar Azem, „Neki aspekti političke indoktrinacije historije i arhivistike u Bosni i Hercegovini“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Tuzla*, br. 5, Tuzla, 2004, 15-28.
- Kožar Azem, „Mjesto i uloga arhivske djelatnosti u okvirima nove kulturne politike Bosne i Hercegovine“, *Glasnik arhiva i AU BiH*, br. 39, Sarajevo, 2009, 126-137.
- Kožar Azem, Arhivistički aspekti osnivanja Međunarodnog suda pravde u Haagu“, *Atlanti, časopis za savremenu arhivsku teoriju i praksu*, Međunarodni institut arhivskih znanosti Trst-Maribor, br. 21, Trst, 2011, 187-196.
- Lovrenović Ivan, Imamović Mustafa, *Bosna i njen narod*, Sarajevo, 1992.
- Mačkić Zoran, *Zaštita kulturnih dobara, Zbornik propisa RS sa komentarima i objašnjenjima*, Banjaluka, 2003.
- Mašić Nijaz, *Srebrenica (agresija, otpor, izdaja, genocid)*, Sarajevo, 1999.
- Matković Stjepan, „Uvodnik: Povijesničari na Haškom sudu za bivšu Jugoslaviju u potrazi za povijesnom istinom“, *Časopis za savremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 2004.
- *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine 1945-1982, (diskusija Branislava Đurđeva)*, Sarajevo, 1983, 124-126.
- *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine 1945-1982, (diskusija Envera Redžića)*, Sarajevo, 1983, 153-156.
- Serdarević Mevlida, Haška konvencija i njena primjena na području Bosne i Hercegovine 1992/93. godine, *Glasnik arhiva i DAR BiH*, broj 32, Sarajevo, 1993, 27-33.

Dr. sci. Azem KOZAR, prof. emeritus

Tuzla Historical Society

THE IMPORTANCE OF CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE FOR SCIENTIFIC RESEARCH ON WAR EVENTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1992-1995)

Abstract: *The paper gives priority to the importance of cultural and historical heritage as a source of knowledge for any scientific research - under which dominant historiographical research is most often too simplistic. This type of sources on which historical truth is based has not been given adequate attention during and after the aggression against Bosnia and Herzegovina. Such non-civilizational behaviors (authorities of all kinds and levels, institutions of culture and science, political centers of power, etc.) are contrary not only to the provisions of international, but also to the fragmented, legislation of Bosnia and Herzegovina.*

For the scientific interpretation of the causes and motives of the war in Bosnia and Herzegovina (1992-1995), official documents of civilian and military authorities directly or indirectly involved in war events, committing numerous war crimes and genocide crimes, are fundamental sources for the historical elaboration of centuries-old hegemonic and aggressive Great Serbian policies towards Bosnia and Herzegovina, especially towards Bosniaks as the largest indigenous people. All other sources of information are also of great importance: testimonies of event participants, mass graves of victims, photos and videos of individuals, confessions of perpetrators of war crimes, videos and written records of the enormous suffering of cultural and historical heritage - especially those of Probošnian and Bosniak provenance, as well as all other types of evidence that are only partially preserved and partly stored in institutions of culture and science.

This paper points to the need to protect, collect, preserve and use all sources of knowledge about war events, especially war crimes committed, as a first-class obligation of the State of Bosnia and Herzegovina and all its administrative levels of government, academic and cultural and scientific institutions, respectively, each of her loyal citizens, because it is, among other things, their civilizing duty and obligation.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, Serbs, Croats, Serbian army, Greater Serbian policy, international community, war crime, genocide crime, cultural property, cultural and historical heritage, documents, sources of historical knowledge, scientific interpretation of cultural and historical heritage property as sources of knowledge.*

TRADICIJA

